

Aleksander Kiklewicz

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn

E-mail: aleksander.kiklewicz@uwm.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6140-6368

O PEWNYM TYPIE UŻYCIA SPÓJNIKÓW ROZŁĄCZNYCH W JĘZYKU POLSKIM (W PORÓWNANIU Z JĘZYKIEM ROSYJSKIM)

Wstęp

Znany rosyjski językoznawca A. T. Kriwonosow (Кривоносов, 1990, s. 38 i n.) pisze, że niezależnie od języka przedstawiciele różnych wspólnot kulturowych i narodowych postrzegają rzeczywistość w podobny sposób, posługując się uniwersalnymi kategoriami logiki, w każdym razie pewnym zespołem takich kategorii bazowych. Choć twierdzenie to stoi w opozycji do popularnego dziś relatywizmu językowego oraz kulturalizmu, należy przyznać, że logiczne podstawy języka mają charakter uniwersalny przynajmniej w zakresie pewnych zjawisk składniowych w grupie języków, należących do tej samej rodziny lub tego samego obszaru (tzw. ligi językowej). Dotyczy to między innymi składni konstrukcji współrzędnych: opozycje, zachodzące między poszczególnymi spójnikami jako wykładnikami funkcji zespolenia, bazują na wartościach logicznych, obowiązujących w logice zdań.

Z drugiej strony, Kriwonosow (Кривоносов, 1990, s. 38) zaznacza, że treść wyrażen językowych nie sprowadza się do realizacji jednej funkcji logicznej – mają one charakter synkretyczny, wielowymiarowy (ros. *многомерный*). Poza tym, pod wpływem lingwistyki funkcjonalnej, zwrócono uwagę na to, że struktura znaczenia wyrażen językowych niekoniecznie kopiuje strukturę pojęć logicznych. Tłumaczeniem tego jest fakt, że reprezentacje językowe powstają i są interpreto-owane w kontekście ludzkiej działalności, zwykle komunikacyjnej, a więc zakres zakodowanej w znaku informacji jest uwarunkowany, ogólnie rzecz biorąc, tym, co trzeba lub co można przekazać w typowej sytuacji komunikacyjnej (zgodnie z typizowaną konwencją dyskursu).

Ponieważ każda wspólnota językowa funkcjonuje w specyficznych warunkach społecznych i materialnych, system reprezentacji językowych i przyporządkowany

im system znaczeń w pewnym stopniu ma charakter szczególny (choć oczywiście są elementy wspólne dla wielu kultur). Dotyczy to także języków pokrewnych, o wspólnym pochodzeniu, np. polskiego i rosyjskiego. Choć zasady budowania konstrukcji współrzędnych w tych językach są podobne, to jednak istnieją pewne różnice, np. jeśli chodzi o łączliwość, semantykę i pragmatykę spójników (zob. Fontański, 1980). W prezentowanym artykule pod tym względem zostaną przeanalizowane polskie i rosyjskie konstrukcje rozłączne.

1. Spójniki współrzędne a logika zdań

Semantyka spójników w językach naturalnych, zwłaszcza rozpatrywanych w ujęciu systemowym, tzn. jako zbiór jednostek językowych, między którymi zachodzą opozycje semantyczne, pozwalające na wyodrębnienie tzw. cech dystynktywnych, tradycyjnie jest tłumaczona poprzez odniesienie do funktorów prawdziwościowych w logice formalnej. Są to, zgodnie z definicją Z. Ziemińskiego,

funktory zdaniotwórcze o argumentach zdaniowych [czyli w ciągach typu p & q , a także takich, które są rezultatem ich kompresji strukturalnej – A. K.], których znaczenie określone jest przez to, iż przy danej wartości logicznej argumentów zdaniowych takiego funktora [wartości logiczne to prawda lub fałsz – A. K.] jednoznacznie określona jest wartość logiczna całego zdania zbudowanego z tego funktora i z tych argumentów (Ziemiński, 1987, s. 66).

Tak więc spójniki łączne odpowiadają funktorowi koniunkcji – jej matryca wartości logicznych wygląda następująco:

x	y	$x \& y$
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	0

Koniunkcja jako jedno ze znaczeń funkcji zespolenia polega na tym, że warunkiem prawdziwości zdania złożonego jest prawdziwość obu zdań składowych. Inne znaczenia funkcji zespolenia przysługują spójnikom rozłącznym (*lub*, *albo*, *czy*, *bądź* itp.): alternatywa rozłączna ($x \perp y$) – z zespołem wartości logicznych 0110; alternatywa nierozłączna ($x \vee y$) – 1110; dysjunkcja (x / y) – 0111). Jak widać już z tego zestawienia, związek rozłączny nie ma jednoznacznej interpretacji formal-

no-logicznej. Ziemiński pisze, że spójniki rozłączne nie są arbitralnie przyporządkowane funktorom logicznym – dla wysłowienia każdego z funktorów używa się „takich zwrotów, jak *lub*, *albo*, *bądź*... *bądź*, nie czyniąc między nimi czasem różnicy, i to nie tylko w wypowiedziach potocznych, ale nawet i w formułowaniu przepisów prawnych” (Ziemiński, 1987, s. 75; zob. też: Wajszczuk, 1997, s. 271).

Istnieje też inny problem zastosowania logiki zdań do interpretacji spójników w językach naturalnych, na który jako jeden z pierwszych zwrócił uwagę W. Z. Sannikow (Санников, 1989, s. 103). Badacz ten zaznacza, że opis spójników oraz zjawiska współrzędności w ogóle w oparciu o logikę formalną nie odpowiada intuicji językowej użytkowników języka. Choć w rozprawach lingwistycznych wiele dyskutuje się o tym, czy związek rozłączny zakłada prawdziwość zdania złożonego przy prawdziwości obydwu zdań składowych, czy nie, to z punktu widzenia użytkownika języka, jak pisze Sannikow, kwestia ta jest bez znaczenia. Rosyjski językoznawca proponuje rozwiązanie, zgodnie z którym w zdaniach ze związkiem rozłącznym realizuje się semantyka możliwości (zob. Fontański, 1980, s. 66 i in.; Левицкий, 1981, s. 91): każdy ze składników jest możliwy (jako to, co jest opisywane: sytuacja, obiekt lub cecha). Zaproponowana przez Sannikowa definicja spójnika rozłącznego wygląda następująco (Санников, 1989, s. 104):

X или Y = ‘в качестве описываемого:

возможен X,

возможен Y’

Zasadność takiej definicji (jej zgodność z intuicją językową), jak pisze autor, tłumaczy się tym, że w zdaniu ze związkiem rozłącznym może występować wykładnik możliwości, np.

(1) Он приедет, *может*, в пятницу, а *может*, в субботу.

// Он приедет в пятницу *или* в субботу.

Jak widzimy, rozłączność w tej interpretacji jest równoważna z koniunkcją możliwości:

x lub y = możliwe x i możliwe y

Można mieć jednak pewne zastrzeżenia do zaproponowanej przez Sannikowa koncepcji. Po pierwsze, „możliwość” ma charakter dwuznaczny: jakkolwiek w definicji występuje możliwość jako potencjalność (tzn. możliwość aletyczną), to w komentarzach Sannikowa (w związku z rozpatrywanymi ilustracjami zdaniowymi, jak w przypadku przytoczonego zdania) chodzi o możliwość jako problematyczność (tzn. możliwość deontyczną). Po drugie, mimo że rosyjski autor ciągle odwołuje się do kryterium

intuicji językowej, nie wygląda na to, że oparta na kategorii możliwości definicja spójnika rozłącznego spełnia to kryterium. Przede wszystkim nie jest oczywiste, że „możliwość” stanowi element realnie przetwarzanej w świadomości człowieka informacji semantycznej. Nie jest tak, że zdania ze związkiem rozłącznym w sposób łatwy i oczywisty dają się przekształcić w zdania z wykładnikiem modalności, por.

(2) Никогда не ругайте сына или дочь за исправления.

? Никогда не ругайте, может быть, сына, а может быть, дочь за исправления.

Tego rodzaju komplikacje zaistnieją m.in. wówczas, gdy w zdaniu występuje spójnik rozłączny i niezależny od niego wykładnik modalności, jak np. w zdaniu:

(3) Возможно, он стеснялся нас или думал, что радость может оказаться преждевременной (Фазиль Искандер).

? Возможно, он, может быть, стеснялся, а может быть, думал ...

Bardziej zasadna i w większym stopniu nawiązująca do intuicji językowej wydaje się interpretacja spójników oparta na kwantyfikacji. W latach 70. i 80. XX wieku badacze dużo zajmowali się relacją tych dwóch kategorii semantycznych: kwantyfikacji i zespolenia. Wówczas stwierdzono, że wyrażenia z kwantyfikatorami oraz wyrażenia ze spójnikami propozycjonalnymi są wzajemnie przekształcalne (Bachmann 1985, s. 127; Grzegorzczak, 1975, s. 109; Klaus, 1973, s. 257; Kotarbiński, 1957, s. 150; Tokarz, 1986, s. 134; Асанидзе, 1981, s. 37; Белнап & Стил, 1981, s. 252; Бессонов, 1985, s. 55; Горский, 1985, s. 19; Павилёнис, 1975, s. 90): kwantyfikatorowi ogólnemu odpowiada koniunkcja, a kwantyfikatorowi szczegółowemu – alternacja.

$\forall x Q(x) = Q(a) \& Q(b) \& Q(c) \dots$

$\exists x Q(x) = Q(a) \vee Q(b) \vee Q(c) \vee (Q(a) \& Q(b)) \vee (Q(a) \& Q(c)) \dots$

P. Hinst (Hinst, 1974, s. 133) pisze, że nie tylko kwantyfikacja może być tłumaczona przez junkcję, lecz także odwrotnie: związek łączny jest równoważny z kwantyfikacją ogólną, a związek rozłączny – z kwantyfikacją szczegółową. Wskazują na to przykłady zdaniowe, w których jednocześnie występują wykładniki obydwu kategorii:

(4) Kiedy słońce zbyt mocno świeciło, wszyscy – panowie i rolnicy – szli do cienia.

(5) Czy któryś specyfik (szczepionka lub antybiotyk) może źle oddziaływać na organizm?

Nawiązanie do kwantyfikacji jest w tym przypadku o tyle istotne, że rzutuje na interpretację spójników w kategoriach wartości logicznych. Otóż w zdaniach z zaim-

kami uogólniającymi oraz nieokreślonymi typu *wszyscy, cały, każdy, niektórzy, czasem* zawarta jest informacja o zakresie pewnego, rozważanego zbioru czy też zespołu obiektów, czynności, stanów lub właściwości, który jest objęty orzeczeniem. W przypadku kwantyfikatorów ogólnych ten zakres jest pełny, a w przypadku kwantyfikatorów szczegółowych – niepełny, tzn. orzeczenie dotyczy tylko części elementów zbioru. Mając to na uwadze, przytoczone niżej zdania można wytłumaczyć w następujący sposób:

- (6) *W poniedziałek i we wtorek* niewykluczone są trąby powietrzne.
= Trąby powietrzne są niewykluczone *w każdy z tych dni: w poniedziałek i we wtorek.*
- (7) *W poniedziałek lub we wtorek* niewykluczone są trąby powietrzne.
= Trąby powietrzne są niewykluczone *w jeden z tych dni: w poniedziałek lub we wtorek.*

Informacja zawarta w zdaniu ze spójnikiem łącznym dotyczy wszystkich wymienionych (zespolonych) jednostek, a informacja zawarta w zdaniu ze spójnikiem rozłącznym – tylko niektórych (w szczególności jednego) z nich. Znaczenie kwantyfikatorów ma charakter afirmatywny, w tym sensie, że określa warunki prawdziwości czy też stosowalności zdania i nie dotyczy warunków, które określałyby jego nieprawdziwość czy niestosowalność. Tak więc gdybyśmy nawiązali do matryc wartości logicznych, właściwych zdaniom ze spójnikami łącznymi, rozłącznymi oraz wykluczającymi, należałoby skreślić te ich sektory, w których wartość logiczna zdania złożonego jest ujemna:

x	y	x i y	x lub y	x ani y
1	1	1	0	0
1	0	0	1	0
0	1	0	1	0
0	0	0	0	1

Logiczna interpretacja spójników (poprzez wskazanie na warunki stosowalności zdania złożonego):

$x \text{ i } y > 11$

$x \text{ lub } y > 10, 01$

$x \text{ ani } y > 00$

koresponduje z interpretacją kwantyfikacyjną: spójnik łączny wymaga udziału w sytuacji wszystkich elementów zbioru (11), spójnik rozłączny – części elementów (10, 01), a spójnik wykluczający – żadnego elementu (00). Takie wyjaśnienie wydaje się bardziej naturalne i bardziej oddaje intuicję językową. Istotne jest także to, że powyższa forma reprezentacji spójników pozwala na ukazanie procesów negacji:

O pewnym typie użycia spójników rozłącznych w języku polskim...

nie ($x \text{ i } y > 11$) = $x \text{ lub } y > 10, 01$

nie ($x \text{ lub } y > 10, 01$) = $x \text{ ani } y > 00$

2. Spójniki a partykuły

Spójniki w językach naturalnych wskazują na stosowalność zdania w określonych, wyselekcjonowanych warunkach. Istnieją, rzecz jasna, też warunki alternatywne. W przypadku zdań ze związkiem rozłącznym informacja o stosowalności zdania w warunkach 11 oraz 00 jest zawieszona, w każdym razie nie ma ona nic wspólnego ze spójnikiem. Tak więc wypowiadając zdanie

(8) Kupię jabłka lub pomarańczę.

nadawca przekazuje zmanifestowaną informację o zakupie przynajmniej jednego rodzaju owoców. Owszem, można twierdzić, że nadawca nie zakłada, że nie zamierza kupić nic z wymienionych owoców, ale informacja ta nie wynika bezpośrednio ze znaczenia spójnika, lecz z faktu wypowiedzenia zdania afirmatywnego z czasownikiem osobowym *kupię*. Innymi słowy, ma ona charakter presupozycyjny i kontekstowo uwarunkowany.

Co do warunku 11, ta kwestia jest bardziej złożona. Nadawca nie mówi wprost, że na pewno nie zamierza kupić jabłka i (jednocześnie) pomarańcze, więc nie można takiej sytuacji wykluczać. Nadawca jednak nie mówi też wprost, że może stać się tak, że kupi jabłka i pomarańcze. Informacja o warunku 11 jest zatem zawieszona i zależy od czynników, które w stosunku do znaczenia spójnika mają charakter zewnętrzny, o czym wcześniej pisał A. W. Gładki (Гладкий, 1979, s. 199). Na przykład w zdaniu

(9) Jan jest w Warszawie lub w Krakowie.

interpretacja koniunkcyjna nie jest możliwa, podobnie jak założenie, że ktoś jest w Warszawie i jednocześnie w Krakowie. Wobec tego warunek prawdziwości 11 jest tu zablokowany.

Jak widać już z powyższych spostrzeżeń, informacja będąca poza zakresem semantycznej tożsamości spójnika, może zostać wyrażona za pomocą innych środków. Za wykładniki informacji o alternatywnych warunkach stosowalności zdania należy uznać: 1) semantykę argumentów zespolenia; 2) reduplikację spójników, np. *albo... albo* jako sposób wyrażania informacji o niestosowalności zdania złożonego w warunku 11; 3) partykuły jako formy realizacji funkcji implikacyjnej

(więcej o tym zob. Kiklewicz, 2004, s. 225 i n.). Z uwagi na zebrany materiał skupię się na ostatnim typie wykładników.

Partykuły to wyspecjalizowane operatory językowe, których istota polega na tym, że wskazują na alternatywne stany rzeczy – w stosunku do informacji asercyjnej, tzn. bezpośrednio zamanifestowanej w formie i strukturze zdania. Tak więc partykuła *tylko* w zdaniu

(10) Tylko Magda wygląda na zdziwioną.

oznacza koniunkcję dwóch twierdzeń – asercyjnego i asumpcyjnego:

(11) Magda wygląda na zdziwioną & Nikt inny (poza Magdą) nie wygląda na zdziwionego.

Wybrane partykuły można zestawzić, używając symboliki logiki predykatów. Asumpcyjna część wypowiedzenia została ujęta w nawiasy kwadratowe ($\Diamond$ to symbol możliwości, a $\Box$ to symbol konieczności):

TYLKO $x P(x) = P(x) [\& \neg P(\neg x)]$

PRZYNAJMNIEJ $x P(x) = P(x) [\& \Diamond P(\neg x)]$

NAWET $x P(x) = P(x) [\& \neg \Box P(\neg x)]$

TAKŻE $x P(x) = P(x) [\& P(\neg x)]$

W publikacjach (Киклевич, 1998, s. 135 i n.; Киклевич & Клыгина, 2011, s. 224 i n.) pokazano, w jaki sposób partykuły uzupełniają znaczenie kwantyfikatorów. Jak wiadomo (p. podrozdział 1), kwantyfikator szczegółowy (egzystencjalny) oznacza częściowy udział pewnego znanego zbioru w opisywanej sytuacji. Kwestia stosowalności orzeczenia do całego zbioru elementów pozostaje przy tym nierozstrzygnięta. Na przykład w rosyjskich zdaniach:

(12) *Некоторые коллеги удивились поступку Ивана.*

(13) *Кто-то из коллег удивился поступку Ивана, а кто-то нет.*

realizuje się znaczenie egzystencjalne: informuje się (jedynie) o tym, że są koledzy, których zachowanie Jana zaskoczyło, i są tacy, których nie zaskoczyło. Zdanie nie wyklucza sytuacji, w której wszyscy koledzy Jana byli zaskoczeniu z powodu jego czynu, jednak nie zostało to powiedziane wprost. Ażeby uzupełnić ten element znaczenia zdaniowego, używa się partykuł, jak np. w przytoczonych niżej ilustracjach:

(14) *Только некоторые (но не все) коллеги удивились поступку Ивана.*

(15) *По крайней мере некоторые (а может быть, и все) коллеги удивились поступку Ивана.*

Obecność partykuł *только* (*tylko*) i *по крайней мере* (*przynajmniej*) istotnie zmienia charakter przekazywanej informacji. Partykuła *только* ma charakter restrykcyjny: wskazuje na ograniczony udział zbioru elementów w sytuacji poprzez zablokowanie warunku alternatywnego: niektórzy // wszyscy. Innymi słowy, *только* niektórzy znaczy to samo, co *только* niektórzy, *лecz* nie wszyscy.

Partykuła *по крайней мере* wskazuje na inną asumpcję: za jej pomocą zaznacza się, że alternatywny warunek stosowalności zdania jest możliwy. Tym samym wyrażenie *przynajmniej* niektórzy jest równoznaczne z wyrażeniem *niektórzy*, *а* *быть* *может* *все*.

Występuje podobna konfiguracja partykuł i spójników. J. Wajszczuk (Wajszczuk, 1997, s. 60) pisze, że partykuła odnosi się do całej konstrukcji (do części bez spójników) lub do jednego z koniunktów, ale nie może dotyczyć samego spójnika. Rozważmy jako przykład następujące zdanie:

(16) Котора з szachowych бiereк porusza się *только по ясных* *л*ub *только по темных* *пол*ах?

Nie można jednoznacznie twierdzić, że zdanie to bez (dwukrotnego) użycia partykuły *только*, czyli w formie:

(17) Котора з szachowych бiereк porusza się *по ясных* *л*ub *по темных* *пол*ах?

zakłada swoją możliwą stosowalność także do (alternatywnej) sytuacji, w której szachowa bierka porusza się po jasnych i ciemnych polach. Wobec tego stosowanie partykuły w zdaniu (16) jest być może zbyt precyzyjne, ale z uwagi na to, że została ona jednak użyta, należy przyznać, że autor wypowiedzenia (biorąc pod uwagę mentalne nastawienia adresata) uznał, że informacja asumpcyjna powinna zostać zasygnalizowana w sposób niedwuznaczny.

3. Partykuły inkluzywne w strukturze zdań ze związkiem rozłącznym

Przedmiotem mojego zainteresowania będzie konfiguracja spójników rozłącznych z partykułami inkluzywnymi: pol. *także*, *też*, *również*, *i*, ros. *также*, *тоже*, *и*. Istota tych partykuł (z semantycznego punktu widzenia) polega na tym, że informacja (o jednych obiektach, zdarzeniach i stanach rzeczy), przekazywana w asercyjnej części wypowiedzenia, jest interpretowana jako tożsama z informacją (o innych obiektach, zdarzeniach i stanach rzeczy), zawartą w asumpcyjnej części wypowiedzenia (więcej o tym zob. Jaremkiewicz-Kwiatkowska, 2017; Попкова, 2018,

s. 249 i n.). Jak pisze M. Żabowska, są to partykuły, „za pomocą których jest powiedziane, że nadawca rozszerza pewien zbiór obiektów bądź stanów rzeczy poprzez włączenie do niego wyróżnionego zbioru, o którym jest mowa w zdaniu” (Żabowska, 2014, s. 112). Na przykład w zdaniu

- (18) Inwestorom na giełdzie towarzyszy wprawdzie znacznie wyższe ryzyko, ale potencjalny zysk *też* może być wyższy.

partykuła *też* wskazuje na koniunkcję elementów: *ryzyko i/plus zysk*, z tym że koniunkcja ta realizuje się poza związkiem współrzednym.

Z semantycznego punktu widzenia spójniki rozłączne (alternatywne) i partykuły inkluzywne (addytywne) należą do diametralnie odmiennych, przeciwnych kategorii, ale to akurat przyczynia się do możliwości ich skonfigurowania w obrębie jednej konstrukcji według zasady: spójnik w części asercyjnej wypowiedzenia wskazuje na stosowalność opisywanej informacji do jednego z wymienionych członów (kwestia objęcia wypowiedzeniem całego zbioru nie jest przy tym rozstrzygnięta), a partykuła w części asumpcyjnej wypowiedzenia wskazuje na możliwą stosowalność do wszystkich członów. Podobnie jak jest możliwa konfiguracja *lub tylko* (zob. przykład z poprzedniego punktu), jest możliwa konfiguracja *czy też*, np.

- (19) Usłyszałem, że zatrzymano mnie *do wyjaśnienia czy też do przesłuchania* (Jerzy Broszkiewicz).

Funkcja partykuły ma tu – z jednej strony – charakter addytywny: służy ona zaznaczeniu faktu, że przesłuchanie jest kolejną, poza wyjaśnieniem, sytuacją, o której powiada narrator. Z drugiej strony, partykuła *też* niesie informację o stosowalności wypowiedzenia w odniesieniu do warunku 11 – za jej pomocą sugeruje się możliwość faktu *wyjaśnienia* i zarazem *przesłuchania*. Przy pewnym, minimalistycznym podejściu do interpretacji semantycznej tego wypowiedzenia można byłoby przedstawić to tak: nadawca daje do zrozumienia, że w tym przypadku nie ma podstaw dla alternatywy rozłącznej. Podobna konfiguracja spójnika i partykuły występuje w następujących zdaniach (zapożyczonych z Narodowego Korpusu Języka Polskiego):

- (20) Partia otwierała przed nim wszystkie drogi Socjalistycznego Rozwoju, niezależnie od tego, *czy był kształcony za granicą, czy też przez samo życie*.
 (21) Każdy *nowy czy też świeżo odmalowany* budynek w mieście zawsze zamieniał się w tablicę hajdparkową, padał łupem sprejowej propagandy.
 (22) Rachunek kosztów każdemu nabywcy nakazuje zastępowanie drogiego węgla krajowego *innym, tańszym importowanym czy też innymi nośnikami energii*.

Na przykład, w pierwszym zdaniu nie wyklucza się możliwości współwystępowania obu członów: *był kształcony za granicą i przez samo życie*, w drugim zdaniu – członów nowy i świeżo odmalowany, w trzecim zdaniu – członów *tańszym, importowanym (węglem) i innymi nośnikami energii*. Warunki stosowalności tych zdań to: 11, 10 i 01.

Takie użycie grupy syntagmatycznej „spójnik + partykuła” można określić jako synkretyczne – polega ono na współdziałaniu dwóch operatorów, które skutkuje dookreśleniem znaczenia funkcji junkcyjnej. O wiele częściej, jak wynika z obserwacji, występuje użycie diakrytyczne partykuły, które polega na dodatkowej specyfikacji jednego z koniunktów: poprzedzana przez partykułę inkluzywną część zdania jest traktowana jako dodana, będąca uzupełnieniem części pierwszej. Konfiguracja spójnika i partykuły skutkuje w tym przypadku takim oto układem składników semantycznych:

$$P(x \text{ czy też } y) = P(x) \ \& \ \Diamond P(\neg x = y) \ \& \ P(x \vee y)$$

Poprzez użycie partykuły w konstrukcjach tego typu dodatkowo wyraża się informację o hierarchii koniunktów: człon poprzedzany przez partykułę jest ujmowany jako element niższego rzędu, np. mniej spodziewany w opisywanej sytuacji. Nawiązując do składni funkcjonalnej S. Kuno (Kuno, 1987, s. 207 i n.), można skonstatować, że nadawca manifestuje większą empatię w stosunku do pierwszego niż do drugiego:

$$E x > \text{też } y$$

We współczesnym języku polskim konstrukcje *czy też*, *czy także*, *albo też*, *albo także*, *lub też*, *lub także*, *albo i*, *lub i*, w których drugi człon związku współrzędnego ma charakter dodany, przyłączony, występują regularnie – oto kilka wybranych przykładów:

- (23) Goudsmit był pochodzenia żydowskiego i zdołał uciec do Ameryki *czy też* wojna go tam zastała (Stanisław Lem).
- (24) Czy opowiada się Pan po stronie intuicji w sztuce, *czy też* po stronie świadomości? (Internet).
- (25) Czy odnalezienie z trzydziestoletnim stażem będzie dobrym *czy też* złym mężem? (Krzysztof Teodor Toeplitz).
- (26) A ja drzemię, drzemię, drzemię, buszując w tym, było *albo i* nie było, co będzie *albo i* nie będzie (Tadeusz Konwicki).
- (27) Żyd wyjmował zza pasa dobrze ogrzaną flachę okowity *albo i* pejsachówki i nalewał w cynowy kubek (Bogdan Czeszko).

- (28) Pałak powinien być związany ze wzmocnieniem podwozia w pobliżu progu *albo też* w inny sposób (Internet).
- (29) Komentujący albo podziela jej zdanie *albo też* twierdzą, że rząd prawdy nie ukrywa (Internet).
- (30) Może dojść do zjednoczenia ich, pogodzenia *lub też* do walki (Katarzyna Ostrowska).
- (31) I co ciekawsze, nie zrobiliśmy tego, o co byś podejrzewał *lub także* nakłaniał innych graczy (Internet).
- (32) Skąd pewność że w świadomości mamy do czynienia z odwzorowaniem *albo także* z odwzorowaniem, a nie samą tylko projekcją? (Internet).
- (33) Czy były to tylko lata oczekiwania, *czy także* lata przygotowań? (Franciszek Ryszka).

Korzystając z Narodowego Korpusu Języka Polskiego, można ustalić częstość, z jaką każda z sekwencji typu [spójnik + partykuła] występuje w tekstach. Dane ilościowe są przedstawione w poniższej tabeli:

spójnik + partykuła	liczba użyć
<i>czy też</i>	118 094
<i>lub też</i>	14 147
<i>albo i</i>	9 290
<i>albo też</i>	9 249
<i>bądź też</i>	7 284
<i>czy także</i>	1 507
<i>lub także</i>	98
<i>albo także</i>	47
<i>bądź także</i>	27

Ponieważ, jak było zaznaczone w podrozdziale 1, zdania ze związkiem wykluczającym (*ani x... ani y*) stanowią negację zdań ze związkiem rozłącznym, partykuła inkluzywna jest dość swobodnie dodawana także do spójnika wykluczającego. W Narodowym Korpusie Języka Polskiego występuje 11 261 fragmentów tekstowych z grupą syntagmatyczną *ani też*, por. niektóre ilustracje:

- (34) Nie miał przecież zbyt dobrego zdania *o stylu ani też o treściach* (Władysław Terlecki).
- (35) Bo nie muszą nawet *unikać jej oczu ani też badać* ich w niepokoju (Sławomir Mrozek).
- (36) Nikt *nie potwierdził ani też nie zaprzeczył* (Andrzej Sapkowski).

Zupełnie inaczej konfiguracja spójników i partykuł wygląda w języku rosyjskim. Według obserwacji N. Popkowej (Попкова, 2018, s. 258) partykuła *также* występuje w konstrukcjach ze spójnikiem łącznym lub przeciwstawnym: *а также, а также и, также и, но также, но и также* i in. Popkowa nie wymienia przypadków połączenia partykuły inkluzywnej ze spójnikiem rozłącznym bądź wykluczającym.

Dane o częstości tego rodzaju kombinatoryki można ustalić na podstawie Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego. Analiza materiału przyniosła następujące rezultaty:

spójnik + partykuła	liczba użyć
или и	82*
или также	58
либо и	39*
либо также	5

* Większość konstrukcji tego typu jest odnotowana w tekstach artystycznych z XVIII i XIX wieku, co wskazuje na ich charakter archaiczny.

Jak widać, partykuła inkluzywna w języku rosyjskim w połączeniu ze spójnikiem rozłącznym występuje bardzo rzadko, a część odnotowanych w Narodowym Korpusie Języka Rosyjskiego konstrukcji ma charakter przestarzały. Co prawda, w powyższej tabeli nie zamieszczono jeszcze jednego typu konfiguracji spójnika i partykuły inkluzywnej, a mianowicie *или тоже* (w Korpusie występuje 141 użyć). Wyrażenia te jednak mają inne znaczenie, co można pokazać na następującym przykładzie:

- (37) Вернувшись из Египта, Голубев звонил и звонил Асе, телефон молчал и молчал. Телефон в детской больнице, где работала Ася, был занят *или тоже* молчал (Сергей Залыгин).

Partykuła *тоже* nie wskazuje tu na to, że drugi człon współrzędny (*молчал*) ma charakter dodany, komplementarny w stosunku do członu pierwszego (*был занят*). Zachodzi inna relacja – między informacją w zdaniu z partykułą *тоже* a informacją w zdaniu poprzedzającym:

- (38) = Телефон в квартире Аси молчал.
Телефон в детской больнице тоже молчал.

Jak widać, związek rozłączny w ogóle znajduje się tu poza „zakresem działania” partykuły, jeśli posłużyć się terminem, zaproponowanym przez I. M. Bogusławskiego (Богуславский, 1996).

W polskim tłumaczeniu tego zdania należałoby zachować konstrukcję *lub też*, por.

- (39) Po powrocie z Egiptu, Gołubiew zadzwonił i zadzwonił do Asi, telefon przez cały czas milczał. Telefon w szpitalu dziecięcym, w którym pracowała Asia, był zajęty *lub też* milczał.

Osobliwość tego zdania, w porównaniu ze zdaniami z partykułą *też/także* w znaczeniu addytywnym, polega na tym, że wyraża się tu inne znaczenie: ‘podobnie jak’, co w mowie ustnej znajduje formalny wyraz w tym, że partykuła jest intonacyjnie wyodrębniana – akcentowana intensywniej.

Partykuła inkluzywna może towarzyszyć spójnikowi przeczącemu – zjawisko to występuje w języku polskim i rosyjskim, ale także zachodzą pewne różnice. W obydwu językach aktywnie używana jest konstrukcja z negacją partykuły ekskluzywnej:

pol. nie tylko... lecz także

рос. не только... но и / но также / но и также

Jednak w języku polskim obecność negacji partykuły ekskluzywnej nie jest konieczna, na co wskazują następujące przykłady:

- (40) Skręca się ten stary z nudów, *ale i* z nerwów (Bogdan Czeszko).
 (41) Grześ nie umiał pisać, *ale i* nie umiał liczyć (Bogdan Czeszko).
 (42) Kleopatra oczywiście w mgnieniu oka znajdowała się na palmie i stamtąd patrzyła na swojego przyjaciela spojrzeniem pełnym wyrozumiałości, *ale i* pogardy (Jarosław Iwaszkiewicz).
 (43) Sporo w tym wszystkim mistyki, lecz i cennych myśli (Andrzej Kuśniewicz).
 (44) – Zupełnie jasno – odpowiedziała ze smutkiem rezygnacji, *ale i* z nie wyzbytą lekkością wesołości przekorą (Teodor Parnicki).
 (45) Książki Stasiuka, *ale i* dobrze znanej w Niemczech Olgi Tokarczuk Niemcy czytają ze względu na bardzo osobiste spojrzenie na rzeczywistość („Polityka”, 2005/21).

Dla języka rosyjskiego takie konstrukcje nie są charakterystyczne. Co prawda, można odnotować użycie grupy syntagmatycznej *но и* niezależnie od negacji partykuły ekskluzywnej, ale w zdaniu złożonym, gdy partykuła inkluzywna (*и*) wskazuje na tożsamość aktanta z aktantem ze zdania poprzedzającego, np.

- (46) У меня есть заместители, но и их надо контролировать.
 [их = заместителей]

Zakończenie

Z przeglądu użyć partykuły inkluzywnej w połączeniu ze spójnikiem rozłącznym wynika wniosek, że w konstrukcjach tego typu realizują się trzy znaczenia partykuły: po pierwsze, wskazuje ona na stosowalność zdania (semantycznie) złożonego w odniesieniu do warunku 11 (czyli sytuacji, w której występują obydwa koniunkty); po drugie, realizuje ona znaczenie addytywne, wskazując na dodany, komplementarny charakter drugiego członu; po trzecie, realizuje ona znaczenie identyfikujące 'podobnie jak' w stosunku do aktanta spoza konstrukcji współrzędnej, zwykle ze zdania poprzedzającego.

W języku rosyjskim konstrukcje tego rodzaju (a także połączenia partykuły ze spójnikami wykluczającymi oraz przeczącymi) występują bardzo rzadko, a część z nich ma charakter przestarzały.

Fakt, że mamy do czynienia z dwiema różnymi opcjami, co do konfiguracji znaczenia rozłączności i znaczenia inkluzywności, rzutuje na różnicę dwóch językowych obrazów świata. Jest wątpliwe, że za tym faktem kryją się jakieś różnice w zakresie mentalnej reprezentacji rzeczywistości – przez Polaków i Rosjan. Raczej mamy do czynienia z tym, co określa się jako zwyczaj językowy. Można też twierdzić, że wysoka częstość grupy *czy też* i względnie wysoka częstość grupy *lub też* tłumaczy się reprodukcyjnym i naśladowniczym typem działalności mownej – są one odtwarzane na wzór już istniejących, zasłyszanych wyrażań.

BIBLIOGRAFIA

- Bachmann, H. (1985). *Der Weg der mathematischen Grundlagenforschung*. Peter Lang.
- Fontański, H. (1980). *Stosunki współrzędności w zdaniu pojedynczym w języku polskim i rosyjskim*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Grzegorzczak, A. (1975). *Zarys logiki matematycznej*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hinst, P. (1974). *Logische Propädeutik*. Fink.
- Jaremkiewicz-Kwiatkowska, A. (2017). Das Stellungsverhältnis von Fokuspartikeln *auch/też, także, również* und ihrem Bezugsausdruck im Deutschen und im Polnischen. *Lublin Studies in Modern Languages and Literature*, 41(2), 32–47.
- Kiklewicz, A. (2004). *Podstawy składni funkcjonalnej*. Wydawnictwo UWM.
- Klaus, G. (1973). *Moderne Logik*. Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Kotarbiński, T. (1957). *Wykłady z dziejów logiki*. Ossolineum.

- Kuno, S. (1987). *Functional syntax: Anaphora, discourse and empathy*. University of Chicago.
- Tokarz, M. (1986). Semantyka bez pojęcia denotacji. *Studia Semiotyczne*, 14–15, 133–146.
- Wajszczuk, J. (1997). *System znaczeń w obszarze spójników polskich: Wprowadzenie do opisu*. Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Żabowska, M. (2014). Partykułologia i partykułografia: Stan obecny i perspektywy. W A. Moroz, P. Sobotka, & M. Żabowska (Red.), *Maiuscula linguistica: Studia in honorem Professori Matthiae Grochowski sextuagesimo quito dedicata* (ss. 103–119). BEL Studio.
- Ziemiński, Z. (1987). *Logika praktyczna*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Асанидзе, Г. З. (1981). О диалогическом обосновании логики. W З. Микеладзе (Red.), *Логико-семантические исследования* (ss. 37–54). Мецниереба.
- Белнап, Л., & Стил, Т. (1981). *Логика вопросов и ответов*. Прогресс.
- Бессонов, А. В. (1985). *Предметная область в логической семантике*. Наука.
- Богуславский, И. М. (1996). *Сфера действия лексических единиц*. Языки русской культуры.
- Гладкий, А. В. (1979). О значении слова или. *Семиотика и информатика*, 13, 196–214.
- Горский, Д. П. (1985). *Обобщение и познание*. Мысль.
- Киклевич, А. (1998). *Язык и логика: Лингвистические проблемы квантификации*. Otto Sagner.
- Киклевич, А., & Клыгина, М. (2011). Функциональный аспект изучения частиц. W Е. Потехина (Red.), *Язык и текст в системном и социокультурном аспекте* (ss. 221–253). Centrum Badań Europy Wschodniej.
- Кривоносов, А. Т. (1990). К интеграции языкознания и логики. *Вопросы языкознания*, 1990(2), 26–41.
- Левицкий, Ю. А. (1981). Семантики русских сочинительных союзов. W В. П. Григорьев (Red.), *Проблемы структурной лингвистики* (ss. 83–91). Наука.
- Павилёнис, Р. (1975). *Язык и логика*. Вильнюсский государственный университет.
- Попкова, Н. (2018). Также. W О. Ю. Инькова (Red.), *Семантика коннекторов: Кон-трастивное исследование* (ss. 240–268). Топус Пресс. <https://doi.org/10.30826/SEMANTICS18-06>
- Санников, В. З. (1989). *Русские сочинительные конструкции: Семантика, прагматика, синтаксис*. Наука.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

- Asanidze, G. Z. (1981). O dialogическом обосновании логики. In Z. Mikeladze (Ed.), *Logiko-semanticheskie issledovaniia* (pp. 37–54). Metsniereba.
- Bachmann, H. (1985). *Der Weg der mathematischen Grundlagenforschung*. Peter Lang.

- Belnap, L., & Stil, T. (1981). *Logika voprosov i otvetov*. Progress.
- Bessonov, A. V. (1985). *Predmetnaia oblast' v logicheskoi semantike*. Nauka.
- Boguslavskii, I. M. (1996). *Sfera deistviia leksicheskikh edinit*. IAzyki russkoi kultury.
- Fontański, H. (1980). *Stosunki współrzędności w zdaniu pojedynczym w języku polskim i rosyjskim*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Gladkii, A. V. (1979). O znachenii slova ili. *Semiotika i informatika*, 13, 196–214.
- Gorski, D. P. (1985). *Obobshchenie i poznanie*. Mysl'.
- Grzegorzczak, A. (1975). *Zarys logiki matematycznej*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hirst, P. (1974). *Logische Propädeutik*. Fink.
- Jaremkiewicz-Kwiatkowska, A. (2017). Das Stellungsverhältnis von Fokuspartikeln auch/też, także, również und ihrem Bezugsausdruck im Deutschen und im Polnischen. *Lublin Studies in Modern Languages and Literature*, 41(2), 32–47. <https://doi.org/10.17951/lsmll.2017.41.2.32>
- Kiklevich, A. (1998). *IAzyk i logika: Lingvisticheskie problemy kvantifikatsii*. Otto Sagner.
- Kiklevich, A., & Klygina, M. (2011). Funktsional'nyi aspekt izucheniia chastits. In E. Potekhina (Ed.), *IAzyk i tekst v sistemnom i sotsiokul'turnom aspekte* (pp. 221–253). Centrum Badań Europy Wschodniej.
- Kiklewicz, A. (2004). *Podstawy składni funkcjonalnej*. Wydawnictwo UWM.
- Klaus, G. (1973). *Moderne Logik*. Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Kotarbiński, T. (1957). *Wykłady z dziejów logiki*. Ossolineum.
- Krivososov, A. T. (1990). K integratsii iazykovedeniia i logiki. *Voprosy iazykovedeniia*, 1990(2), 26–41.
- Kuno, S. (1987). *Functional syntax: Anaphora, discourse and empathy*. University of Chicago.
- Levitskii, I. U. A. (1981). Semantika russkikh sochinitel'nykh soizov. In V. P. Grigor'ev (Ed.), *Problemy strukturnoi lingvistiki* (pp. 83–91). Nauka.
- Pavilēnis, R. (1975). *IAzyk i logika*. Vil'niusskii gosudarstvennyi universitet.
- Popkova, N. (2018). Takzhe. In O. I. In'kova (Ed.), *Semantika konnectorov: Kontrastivnoe issledvanie* (pp. 240–268). Torus Press. <https://doi.org/10.30826/SEMANTICS18-06>
- Sannikov, V. Z. (1989). *Russkie sochinitel'nye konstruksii: Semantika, pragmatika, sintaksis*. Nauka.
- Tokarz, M. (1986). Semantika bez pojęcia denotacji. *Studia Semiotyczne*, 14–15, 133–146.
- Wajszczuk, J. (1997). *System znaczeń w obszarze spójników polskich: Wprowadzenie do opisu*. Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego.
- Żabowska, M. (2014). Partykułologia i partykułografia: Stan obecny i perspektywy. In A. Moroz, P. Sobotka, & M. Żabowska (Eds.), *Maiuscula linguistica: Studia in honorem Professori Matthiae Grochowski sextuagesimo quito dedicata* (pp. 103–119). BEL Studio.
- Ziemiński, Z. (1987). *Logika praktyczna*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

O pewnym typie użycia spójników rozłącznych w języku polskim (w porównaniu z językiem rosyjskim)

Abstrakt

Przedmiotem artykułu jest interpretacja semantyczna zdań ze związkiem współrzędnym, zawierających połączenie spójnika rozłącznego i partykuły inkluzywnej, czyli grup syntagmatycznych *czy też, czy także, lub też, lub także, albo i* itp. we współczesnym języku polskim i rosyjskim. Autor wnioskuje, że partykuła w takich konstrukcjach wskazuje na stosowalność zdania (semantycznie) złożonego w odniesieniu do sytuacji, w której występują obydwa koniunkty, lub realizuje znaczenie addytywne, wskazując na dodany, komplementarny charakter drugiego członu, lub realizuje znaczenie identyfikujące 'podobnie jak' w stosunku do aktanta spoza konstrukcji współrzędnej, zwykle ze zdania poprzedzającego. Zbadano także różnice obu języków ze względu na funkcjonowanie konstrukcji tego rodzaju.

Słowa kluczowe: spójniki współrzędne; spójniki rozłączne; semantyka logiczna; logika zdań; partykuły; polskie i rosyjskie konfrontacje językowe w zakresie składni

On a Certain Type of Use of Disjunctive Conjunctions in Polish (Compared to Russian)

Abstract

This article is devoted to semantic interpretation of sentences with coordination which contain a combination of a disjunctive conjunction and an inclusive particle, i.e. syntagmatic groups *czy też, czy także, lub też, lub także, albo i, или также, либо и*, etc. in contemporary Polish and Russian. As concluded, the particle in such constructions indicates the applicability of the (semantically) composite sentence in relation to the situation in which both terms occur, or implements the additive meaning, indicating the added, complementary character of the second term, or realises the identifying meaning 'similarly' compared to the actant outside the coordinate structure, usually from the preceding sentence. The study also examines differences between the functioning of such constructions in Polish and Russian.

Keywords: coordinate conjunctions; disjunctive conjunctions; logical semantics; logic of sentences; particles; contrastive syntax of Polish and Russian